

Kaja Gadowska
Uniwersytet Jagielloński

SOCJOLOGIA WOBEC KRYZYSU. WPROWADZENIE

Czasy współczesne naznaczone są doświadczeniem wielowymiarowego kryzysu, a w zasadzie wielu powiązanych, nakładających się na siebie i dotyczących różnych obszarów życia społecznego kryzysów. I choć kryzys nie jest w historii Europy ani świata zdarzeniem wyjątkowym, skala zachodzących obecnie zjawisk wydaje się bezprecedensowa. Kryzys klimatyczny, rosnąca od początku XXI wieku fala migracji i będący tego konsekwencją kryzys uchodźczy, światowy kryzys finansowy, postępujący kryzys liberalnej demokracji, wybuch pandemii COVID-19, najazd zbrojny Rosji na Ukrainę, konflikt palestyńsko-izraelski – wszystko to narusza stabilność społeczeństw na całym świecie, wywołując niepokój i poczucie zagrożenia.

W obliczu polikryzysu, w jakim obecnie się znajdujemy, istotne staje się dogłębne zrozumienie procesów, które nas do niego doprowadziły. Jak zauważa Citlali Roviroso-Madrado, kryzysy mogą być szansą na przewartościowanie naszych dotychczasowych podejść, podjęcie refleksji nad możliwościami zmiany kierunku, w jakim podążamy, i rozwijanie nowej wiedzy (Bauman 2010: 7). Taką próbę podejmują autorzy zebranych w niniejszym bloku tematycznym „Studiów Socjologicznych” artykułów. Dążą do zdiagnozowania rzeczywistego przebiegu procesów społecznych, które przywiodły nas do kryzysu, ich systematyzacji oraz identyfikacji potencjalnych zagrożeń, które z nich wynikają. Celem bloku jest również stworzenie przestrzeni do wspólnego namysłu i dyskusji nad społeczną odpowiedzialnością socjologii oraz rolą wiedzy o społeczeństwie w przezwyciężeniu kryzysu.

Inspirację dla składających się na niniejszy blok tematyczny artykułów stanowiły wystąpienia ich autorów w ramach drugiej edycji *Spotkań Mistrzowskich*, współorganizowanych przez Instytut Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Interdyscyplinarne Centrum Analiz Społeczno-Prawnych UJ i Sekcję Socjologii Prawa Polskiego Towarzystwa Socjologicznego w roku akademickim 2021/2022. *Spotkania* te stanowiły kontynuację cyklu zapoczątkowanego w październiku 2020 roku, kilka miesięcy po wybuchu pandemii COVID-19.

Instytut Socjologii UJ, kaja.gadowska@uj.edu.pl, ORCID 0000-0002-4985-6331.

Tekst opublikowany na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-NC-ND 3.0 PL).

W tamtym naznaczonym niepokojem i niepewnością okresie tym, co mogliśmy jako środowisko naukowe zaoferować, było zaproszenie nie tylko społeczności akademickiej, ale szerszej publiczności do otwartej, opartej na wiedzy naukowej dyskusji nad wyzwaniem, z jakimi przyszło nam się mierzyć. Stanęliśmy na stanowisku, że w świecie niemal nieograniczonego dostępu do treści cyfrowych, przy jednoczesnym marginalizowaniu roli opiniotwórczej prasy i tabloidyżacji telewizji, akademia jest tym bardziej zobligowana do aktywnej obecności w przestrzeni publicznej. Organizowane raz w miesiącu w przestrzeni wirtualnej spotkania z wybitnymi przedstawicielami nauk społecznych i humanistycznych – pomyślane jako połączenie wykładu zaproszonego gościa z otwartą dyskusją z udziałem zainteresowanych uczestniczek i uczestników wydarzenia – stanowiły zaproszenie do wspólnego namysłu nad kondycją współczesnego świata i spojrzenia w przyszłość¹. Obie serie wykładów ukazały się drukiem w ramach cyklu *Socjologiczna agora. Wykłady mistrzowskie*, pierwsza nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego (Gadowska 2021), a druga nakładem Wydawnictwa Naukowego Scholar (Gadowska 2024). Artykuły zamieszczone w niniejszym bloku eksplorują nowe obszary i zawierają nowe, nieuwzględniane we wcześniejszych publikacjach wątki.

* * *

W otwierającym blok artykule pod tytułem *Powrót dyktatur* Grzegorz Ekiert i Noah Dasanaïke analizują przyczyny i konsekwencje tego niepokojącego, obserwowanego obecnie w wielu regionach świata zjawiska². Odwołując się do wyników badań nad stanem demokracji na świecie wskazują, iż postępującej od początku XXI wieku erozji demokracji, widocznej zarówno w krajach o długiej demokratycznej tradycji, jak i w demokracjach nowych, a prowadzącej niejednokrotnie do ukonstytuowania się łączących cechy demokracji i autorytaryzmu reżimów hybrydowych, towarzyszy – zauważalna zarówno w reżimach, w których zachowane są pewne elementy pluralizmu i kontroli władzy, jak i w „miękkich” systemach autorytarnych – tendencja do transformacji w kierunku twardych dyktatur³. Przejęcie władzy w wyniku demokratycznych wyborów przez autorytarnych

¹ Nagrania wykładów dostępne są na kanale Instytutu Socjologii UJ w serwisie internetowym YouTube, https://www.youtube.com/playlist?list=PLnI_g0slvF1tuptbwJYLzsHNuz1cCcZ8p.

² Odradzanie się autorytaryzmu stało się jednym z najbardziej ważkich i aktualnych problemów badawczych podejmowanych przez socjologów z całego świata. Światowy Kongres Międzynarodowego Towarzystwa Socjologicznego (ISA) w Melbourne w 2023 roku odbył się pod hasłem *Resurgent Authoritarianism: The Sociology of New Entanglements of Religions, Politics, and Economies*.

³ Recesji demokracji poświęcono w ostatnich latach wiele analiz. Zob. np. Mounk 2019; Levitzky, Ziblatt 2021; Applebaum 2020; Krastev, Holmes 2019; Diamond 2022; Pech, Schep-

przywódców skutkuje nasileniem procesów osłabiania instytucji demokratycznych, odchodzeniem od zasady rządów prawa i uczciwych wyborów, przejmowaniem kontroli nad wymiarem sprawiedliwości, armią i służbami bezpieczeństwa, podporządkowywaniem niezależnych instytucji państwowych władzy wykonawczej, ograniczaniem wolności mediów i autonomii organizacji pozarządowych, marginalizowaniem i represjonowaniem opozycji politycznej. Autorytarni przywódcy korzystają przy tym często ze strategii, których zastosowane okazało się skutecznie w krajach, gdzie zwrot w stronę dyktatury nastąpił wcześniej.

Istotne znaczenie w procesie demontażu demokracji ma, zdaniem autorów, kombinacja czynników politycznego popytu i podaży: z jednej strony brak akceptacji znacznej części wyborców projektu liberalnej demokracji, czemu towarzyszy wzrost zapotrzebowania na obronę konserwatywnych wartości i zwiększenie roli państwa w gospodarce, z drugiej zaś odpowiadająca nań oferta programowa populistycznych i nacjonalistycznych partii politycznych⁴. W wielu krajach przejście władzy przez autorytarnych przywódców nastąpiło w wyniku wygranej w normowanych konstytucyjnie wyborach i uzyskania poparcia elektoratu w odpowiedzi na przedstawiony program wyborczy. Budowanie dyktatur odbywa się przez sukcesywne niszczenie demokratycznych instytucji przy wsparciu skutecznie mobilizowanych, między innymi za pomocą podsycania resentymentów i konfliktów społecznych, antyliberalnych segmentów społeczeństwa. Główną rolę w tym procesie odgrywają autorytarni przywódcy⁵. Jednak podczas gdy w krajach doświadczających odrotu od demokracji w wyniku wyborów może dojść do zmiany kursu, w ustrojach autorytarnych odwrócenie zmian instytucjonalnych staje się praktycznie niemożliwe. Jak podkreślają Ekiert i Dasanaike, ścisła współpraca i wymiana doświadczeń między reżimami dyktatorskimi oraz ich rosnąca globalna pozycja gospodarcza z jednej strony, z drugiej zaś powszechne przekonanie o kryzysie demokracji i jej niskiej efektywności jako systemu politycznego, malejąca skuteczność polityki zagranicznej (wywierania presji) oraz osłabienie kondycji ekonomicznej Zachodu przyczyniają się do wzmocnienia pozycji systemów autorytarnych w konfrontacji z systemami liberalnymi, dając tym pierwszym asumpt do kwestionowania norm i układów międzynarodowych.

W kontekście globalnego kryzysu demokracji szczególnej wagi nabiera postawione przez Michała Kaczmarczyka w tytule drugiego ze składających się

pele 2017. Stopniowe narastanie kryzysu demokracji i nasilenie się tendencji autorytarnych w różnych regionach świata obrazują badania Freedom House. Zob. Freedom House 2021a, 2021b, 2022, 2023.

⁴ Szerzej na ten temat zob. np. Sadura, Sierakowski 2023; Blokker 2022; Stambulski 2022, a także Szczegół 2020.

⁵ O erozji rządów prawa zob. Kovács, Scheppele 2019; Drinóczi, Bień-Kacała 2022; Halmai 2022; Sadurski 2020; Bugarič 2021; Trochev, Solomon 2019; Scheppele 2018.

na blok artykułów pytanie *Czy wiedza leczy demokrację?* Autor poddaje refleksji relacje między przemianami wiedzy oraz obserwowanymi w ostatnich latach tendencjami populistycznymi w polityce. Nasilenie się tendencji autorytarnych i populistycznych w krajach o ugruntowanej tradycji demokratycznej zdaje się podważać uzasadniony na gruncie teoretycznym i empirycznym związek między poziomem społecznej edukacji a demokracją. Zwiększony nacisk społeczny na edukację, a co za tym idzie – wyższy ogólny poziom wykształcenia oraz rosnąca wartość wiedzy we współczesnych społeczeństwach wydają się stać w sprzeczności z widoczną w wynikach badań społecznych narastającą niechęcią wobec wiedzy eksperckiej, profesjonalizmu i naukowego obrazu świata. Resentyment ten podsycany jest retoryką populistycznych partii politycznych, kwestionujących wartość wiedzy profesjonalnej i głoszących hasła oddania głosu ludowi, który wcześniej miał być poddawany manipulacjom elit⁶. Kaczmarczyk stawia tezę, że wskazany wyżej pozorny paradoks tłumaczy zmiana natury wiedzy społecznej, która staje się coraz bardziej zróżnicowana i fragmentaryczna, a jednocześnie coraz szerzej dostępna, osłabiając tym samym tradycyjną dominację profesjonalistów. W odwołaniu do teorii systemów społecznych Niklasa Luhmanna (2007) argumentuje, że wzrost inkluzji społecznej skutkuje zmianą form dystrybucji wiedzy oraz jej charakteru. U podstaw współczesnego kryzysu autorytetów leży, jak dowodzi, fakt, że choć inkluzja zwiększa roszczenie do wiedzy i jej współtworzenia, nie zapewnia tym samym powszechnej profesjonalizacji. Tezę tę ilustruje w toku wywodu przykładami odnoszącymi się do systemu nauki, gospodarki, prawa i polityki. Powszechne roszczenie do inkluzji często łączy się z nieuzasadnionym przekonaniem uczestników systemu o własnej wiedzy lub z brakiem świadomości ignorancji. Tymczasem wzrost wiedzy (związany między innymi z rozwojem sieci internetowej) prowadzi do wzrostu złożoności, która pozostaje nietransparentna dla uczącego się społeczeństwa. Współcześnie wiedza jest coraz bardziej zróżnicowana, zmienna i elastyczna, a jej indywidualne zakresy pokrywają się w coraz mniejszym stopniu w związku z uczestniczeniem w coraz większej liczbie sieci społecznych, organizacji i systemów oraz korzystaniem z coraz bardziej zindywidualizowanych mediów. Jednocześnie łatwość pozyskiwania wiedzy rozumianej błędnie jako porcja informacji (lub po prostu rezultat wyszukiwania w Internecie) – uproszczonej, pozbawionej szerszego kontekstu, oderwanej od ciągu rozumowania, który do niej doprowadził, i od przemawiających na jej rzecz argumentów – powoduje, że uczestnicy systemu czują się ostatecznie uprawnieni do kwestionowania

⁶ Zauważalny jest również w narracjach dziennikarskich i dyskusjach naukowych, w których nawołuje się do przeciwstawienia się „tyraniu ekspertów” i intelektualnemu elitaryzmowi. Zob. np. Easterly 2015; Rampton, Stauber 2002. Na temat konsekwencji dewaluacji wiedzy eksperckiej por. Nichols 2017.

autorytetu profesjonalistów. W ten sposób, jak wykazuje autor, powszechne roszczenie do inkluzji oraz błędne pojmowanie wiedzy w warunkach rosnącej złożoności skutkują resentymentem wobec wiedzy profesjonalnej, wzmacnianym przez obiecujące oddanie władzy ludowi ugrupowania reprezentujące nowy autorytaryzm i nowy populizm. W konkluzji Kaczmarczyk zwraca uwagę na dysfunkcje wiedzy społecznej związane z asymetrami informacyjnymi generowanymi przez współczesne procesy przetwarzania wiedzy i komunikowania się, jak również z marginalizacją subiektywnego doświadczenia, powodowaną dążeniem do upraszczania wiedzy w celu redukcji złożoności otaczającego świata oraz z kryzysem profesjonalizmu. Podkreśla potrzebę określenia na nowo tradycyjnych ról profesjonalnych i przystosowania ich do nowych reżimów wiedzy.

Sygnalizowany przez Kaczmarczyka problem zerwania relacji między indywidualnym doświadczeniem uczestników życia społecznego a wiedzą naukową o społeczeństwie podjęła w artykule pod tytułem *Socjologia i alienacja wiedzy* Anna Giza. Autorka dowodzi, że przepaść między potoczną samowiedzą społeczną a wiedzą wytwarzaną przez socjologię ma cechy rozumianej zgodnie z marksowską tradycją alienacji. Stawia tezę, że alienacja wiedzy stanowi zasadniczą przyczynę pogłębiającego się kryzysu społecznego, wyrażającego się spadkiem poparcia dla demokracji, wzrostem popularności partii prawicowych, nasileniem się tendencji populistycznych, a także aktywizacją ruchów antynaukowych. Odnosząc się do początków dyscypliny Giza przypomina, że bezpośrednim impulsem do ustanowienia nauki o społeczeństwie był towarzyszący modernizacyjnym przemianom kryzys. Ustanowiona przez Auguste'a Comte'a (1973) socjologia pomyślana została jako nauka pozytywna, służąca poznaniu mechanizmów i reguł rządzących życiem zbiorowym. Podejście to zdobyło przewagę nad nurtem interpretacyjnym, który nie prezentował ambicji przewidywania i dostarczania podstaw do zarządzania⁷. Badania społeczne znalazły w związku z tym umocowanie w szczególnym paradygmacie poznawczym, który zakłada stawianie się poznającego podmiotu poza i ponad badaną rzeczywistością ujmowaną jako przestrzeń podległa działaniu deterministycznych praw. Zapoczątkowało to proces przejmowania kompetencji w zakresie wytwarzania prawomocnej wiedzy o społeczeństwie przez specjalistów, przyczyniając się w efekcie do narastania rozbieżności między naukowym a potocznym wytwarzaniem wiedzy.

Analizując proces modernizacji Giza zwraca szczególną uwagę na współwystępowanie dwóch modusów istnienia społeczeństwa: mającego charakter podstawowy modusu wspólnotowego, operującego na poziomie rodzin i wspólnot lokalnych oraz nadbudowanego nad nim wraz z rozwojem rynku i państwa

⁷ W kontekście pozytywizmu zob. np. polemikę między Michaeliem Burawoyem (2011) i Piotrem Sztompką (2011). O modernizacji zob. również Giddens (1991), Eisenstadt (2002).

modusu stowarzyszeniowego. Są one obecne w różnych proporcjach w każdym społeczeństwie; w tradycyjnym dominuje modus wspólnotowy, w nowoczesnym – stowarzyszeniowy, przy czym oba reprodukowane są przez te same jednostki funkcjonujące na obu poziomach. Jak zauważa autorka, procesy modernizacyjne uprawdopodobniały model społeczeństwa jako zbiorowości jednostek o mierzalnych cechach, funkcjonujących w przestrzeniach publicznych i gospodarczych, podlegających wspólnym mechanizmom segmentującym je w skali makro, sprzyjając przekonaniu, że w nowoczesnym społeczeństwie poziom wspólnotowy odgrywa coraz mniej istotną rolę. Przyjęcie modelu społeczeństwa, któremu przypisuje się quasi-przyrodniczy charakter ma jednak, jak wskazuje Giza, szereg negatywnych konsekwencji. Przede wszystkim prowadzi do radykalnej separacji potocznej wiedzy społecznej od wiedzy naukowej i przyznania monopolu na prawomocną wiedzę o społeczeństwie przedstawicielom nauk społecznych. Kolejną implikacją jest odebranie jednostkom mocy sprawczej, co skutkuje zwolnieniem uczestników życia społecznego z odpowiedzialności za zjawiska i procesy, które kreują. Orientacja na odkrywanie ogólnych praw i związków prowadzi do dekontekstualizacji zjawisk społecznych oraz nieuprawnionych generalizacji, co z kolei sprawia, że naukową wiedzę o społeczeństwie trudno odnieść do realnych doświadczeń jednostek. Co więcej, nowoczesne narzędzia statystyczne pomagają odkrywać zależności, ale mogą również je wytwarzać. Autorka wskazuje na rozerwanie związku między mającymi charakter semiotyczny i intencjonalny działaniami społecznymi w skali mikro a quasi-przyrodniczym, opierającym się na logice przyczynowo-skutkowej charakterem rzeczywistości społecznej w skali makro. W procesie modernizacji modus stowarzyszeniowy, wcześniej podobnie jak modus wspólnotowy wyłaniający się oddolnie i lokalnie, zaczął być organizowany odgórnie i w masowej skali, w rezultacie czego przesłonił modus wspólnotowy. Spowodowało to utratę z pola widzenia całości hierarchicznie zagnieżdżonego systemu społecznego i zredukowanie go do przestrzeni rynku i państwa. W podsumowaniu Giza podkreśla, że konsekwencją zerwania więzi między potoczną i naukową wiedzą o społeczeństwie jest pojawienie się rozbieżności między tym, jak siebie samych i życie społeczne postrzegają jego uczestnicy a obrazem rzeczywistości społecznej konstruowanym przez naukę. Rozdźwięk między społeczeństwem znanym z osobistego doświadczenia a wizerunkiem społeczeństwa wyłaniającym się z badań powoduje, że jednostki w coraz większym stopniu dystansują się wobec obrazu społeczeństwa *sensu largo*. Przejęcie przez nauki społeczne monopolu na prawomocną wiedzę o społeczeństwie powoduje, że uczestnicy i wytwórcy życia społecznego tracą kontrolę nad procesem jej wytwarzania, a ich kompetencje poznawcze zostają zanegowane. Zdaniem autorki źródłem obecnego kryzysu społecznego nie jest, jak zwykle się uważać, odwrócenie się społeczeństwa od nauki, lecz odwrócenie się nauki

od społeczeństwa. Dlatego też socjologia powinna poddać krytycznej refleksji własne założenia poznawcze, włączyć uczestników życia społecznego w badania i dialog, jak również wziąć odpowiedzialność za jakość publicznego dyskursu o społeczeństwie.

Zamykający blok artykuł Henryka Domańskiego zatytułowany *Symboliczne dystanse klasowe w Polsce* można odczytać jako odpowiedź na jeden ze sformułowanych przez Gizę postulatów. Opierając się na wynikach badań prowadzonych metodami ilościowymi i jakościowymi autor poddaje analizie kwestię tego, w jakim stopniu w Polsce symboliczne dystanse klasowe konsolidują strukturę społeczną w porównaniu z dystansami niezależnymi od zjawisk świadomościowych. Przyjmuje się, że głównymi wyznacznikami pozycji klasowej są stosunki wynikające z własności, sprawowania władzy i kapitału kulturowego. Dystanse społeczne, rozumiane jako kategoryzowanie ludzi według cech, które mogą być interpretowane w kategoriach wyższości–niższości społecznej, uznaje się za jeden z aspektów kapitału kulturowego. Autor dokonuje przeglądu literatury w odniesieniu do relacji między strukturą klasową i kulturą oraz między kapitałem kulturowym i hierarchią klasową, omawia różnice między opierającą się na racjonalności ekonomicznej stratyfikacją klasową a podporządkowaną normom regulującym wybory życiowe związane z preferencjami i systemami wartości stratyfikacją kulturową, by przejść następnie do omówienia wyników ogólnopolskich badań – ilościowych i jakościowych – będących podstawą artykułu. Podstawę analizy prestiżu stanowiły dane pochodzące z polskiej edycji Europejskiego Sondażu Społecznego; dane dotyczące postulowanych zarobków zaczerpnięte zostały z Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego. Za wskaźnik oddziaływania symbolicznych dystansów klasowych na strukturę społeczną przyjęto siłę zgodności w ocenie prestiżu zawodów i „sprawiedliwych” wynagrodzeń, czyli takich, jakie powinny być w opinii respondentów. Z badań ilościowych wynika, że prestiż jest słabszym czynnikiem konsolidacji dystansów społecznych w porównaniu z wyobrażeniami o sprawiedliwych zarobkach. Mimo że oba aspekty konserwują strukturę społeczną, ich siła oddziaływania jest różna. Wyniki badań wskazują na większe przyzwolenie na dystanse kreowane przez sprawiedliwość dystrybucyjną w porównaniu z prestiżem zawodów. Podziały klasowe nie różnicują przy tym znacząco zgodności w ocenach prestiżu i postulowanych zarobków. W dalszej części artykułu omówione zostały wyniki badań jakościowych dotyczących stratyfikacji stylów życia w formie wywiadów pogłębionych, w których toku respondentom zadawano pytania na temat gustów muzycznych, ale także preferencji w odniesieniu do form spędzania czasu wolnego i strategii edukacyjnych rodziców. Metoda wywiadów pogłębionych uznaje kompetencję poznawczą uczestników życia społecznego. Uzyskane wyniki przemawiają za oddziaływaniem symbolicznych dystansów klasowych na strukturę klasową. Z referowanych w artykule badań wynika, że

konsolidacja struktury społecznej oparta na symbolicznych dystansach klasowych jest zależna od wymiaru kultury – oddziaływanie pozycji klasowej na uczestniczenie w kulturze jest niejednakowe.

Bibliografia

- Applebaum, Anne. 2020. *Zmierzch demokracji. Zwodniczy powab autorytaryzmu*. Przekład Piotr Tarczyński. Warszawa: Agora.
- Bauman, Zygmunt. 2010. *Żyjąc w czasie pożyczonym. Rozmowy Citali Rovirosa-Madrzo*. Przekład Tadeusz Kunz. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Blokker, Paul. 2022. Conservative populism in defiance of anti-totalitarian constitutional democracy. In: M. Krygier, A. Czarnota, W. Sadurski, red. *Anti-Constitutional Populism*. Cambridge: Cambridge University Press, 297–335.
- Bugarič, Bojan. 2021. Kryzys demokracji konstytucyjnej w postkomunistycznej Europie. „Ziemia niczyja” między demokracją a autorytaryzmem. W: A. Czarnota, M. Paździora, M. Stambulski, red. *Nowy konstytucjonalizm. Polityczność, tożsamość, sfera publiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 123–174.
- Burawoy, Michael. 2011. The Last Positivist. *Contemporary Sociology*, 40, 4: 388–396.
- Comte, Auguste. 1973. *Rozprawa o duchu filozofii pozytywnej. Rozprawa o całokształcie pozytywizmu*. Przekład Barbara Skarga. Warszawa: PWN.
- Diamond, Larry. 2022. Democracy’s Arc: From Resurgent to Imperiled. *Journal of Democracy*, 33, 1: 163–179, <https://www.journalofdemocracy.org/articles/democracys-arc-from-resurgent-to-imperiled/> (dostęp 1.03.2024).
- Drinóczi, Timea, Agnieszka Bień-Kacała. 2022. *Illiberal Constitutionalism in Poland and Hungary: The Deterioration of Democracy, Misuse of Human Rights and Abuse of the Rule of Law*. London and New York: Routledge.
- Easterly, William. 2015. *The Tyranny of Experts: Economists, Dictators, and the Forgotten Rights of the Poor*. New York: Basic Books.
- Eisenstadt, Shmuel N., ed. 2002. *Multiple Modernities*. Piscataway: Transaction Publishers.
- Freedom House 2021a. *Freedom in the World 2021: Democracy under Siege*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-02/FIW2021_World_02252021_FINAL-web-upload.pdf (dostęp 1.03.2024).
- Freedom House 2021b. *Nations in Transit 2021: The Antidemocratic Turn*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-04/NIT_2021_final_042321.pdf (dostęp 1.03.2024).
- Freedom House 2022. *Freedom in the World 2022: The Global Expansion of Authoritarian Rule*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf (dostęp 1.03.2024).
- Freedom House 2023. *Freedom in the World 2023: Marking 50 Years in the Struggle for Democracy*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-03/FIW_World_2023_DigitalPDF.pdf (dostęp 1.03.2024).

- Gadowska, Kaja, red. 2024. *Socjologiczna agora. Wykłady mistrzowskie II*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gadowska, Kaja, red. 2021. *Socjologiczna agora. Wykłady mistrzowskie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Giddens, Anthony. 1991. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Halmi, Gábor. 2022. Populism or Authoritarianism? A Plaidoyer against Illiberal or Authoritarian Constitutionalism. In: M. Krygier, A. Czarnota, W. Sadurski, eds. *Anti-Constitutional Populism*. Cambridge: Cambridge University Press, 366–398.
- Kovács, Kriszta, Kim Lane Scheppelle. 2019. The Fragility of an Independent Judiciary: Lessons from Hungary and Poland – and the European Union. In: P. H. Solomon, K. Gadowska, eds. *Legal Change in Post-Communist States: Progress, Reversions, Explanations, Soviet and Post-Soviet Politics & Society series*. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 55–95.
- Krastev, Ivan, Stephen Holmes. 2019. *The Light that Failed: Why the West is Losing the Fight For Democracy*. New York, London: Pegasus Books.
- Krygier, Martin, Adam Czarnota, Wojciech Sadurski, eds. 2022. *Anti-Constitutional Populism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levitzky, Steven, Daniel Ziblatt. 2021. *Tak umierają demokracje*. Przekład Olga Łabendowicz. Łódź: Liberte!
- Luhmann, Niklas. 2007. *Systemy społeczne*. Przekład Michał Kaczmarczyk. Kraków: Nomos.
- Mounk, Yascha. 2019. *Lud kontra demokracja. Dlaczego nasza wolność jest w niebezpieczeństwie i jak ją ocalić*. Przekład Katarzyna Guccio. Warszawa: Fundacja Kultura Liberalna.
- Nichols, Tom. 2017. *The Death of Expertise: The Campaign Against Established Knowledge and Why it Matters*. Oxford: Oxford University Press.
- Pech, Laurent, Kim Lane Scheppelle. 2017. Illiberalism Within: Rule of law backsliding in the EU. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, 19: 3–47.
- Rampton, Sheldon, John Stauber. 2002. *Trust Us, We're Experts: How Industry Manipulates Science and Gambles with Your Future*. New York: Penguin Putnam Inc.
- Sadura, Przemysław, Sławomir Sierakowski. 2023. *Spółczesność populistów*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Sadurski, Wojciech. 2020. *Polski kryzys konstytucyjny*. Łódź: Liberte!.
- Scheppelle, Kim Lane. 2018. Autocratic Legalism. *The University of Chicago Law Review*, 85: 545–576.
- Solomon, Peter H., Kaja Gadowska, eds. 2019. *Legal Change in Post-Communist States: Progress, Reversions, Explanations, Soviet and Post-Soviet Politics & Society series*. Stuttgart: Ibidem-Verlag.
- Stambulski, Michał. 2022. Constitutional Populism and the Rule of Law in Poland. In: M. Krygier, A. Czarnota, W. Sadurski, eds. *Anti-Constitutional Populism*. Cambridge: Cambridge University Press, 336–365.
- Szczegóła, Lech. 2020. *Droga do wojny kulturowej. Ideologia „Dobrej Zmiany”*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.

-
- Sztompka, Piotr. 2011. Another Sociological Utopia. *Contemporary Sociology*, 40, 4: 396–404.
- Trochev Alexei, Peter H. Solomon. 2019. Authoritarian constitutionalism in Putin's Russia: A pragmatic constitutional court in a dual state. In: P. H. Solomon, K. Gadowska, eds. *Legal Change in Post-Communist States: Progress, Reversions, Explanations, Soviet and Post-Soviet Politics & Society series*. Stuttgart: Ibidem-Verlag, 97–137.